

ISUSOVO SLUŽENJE KONKRETNU ČOVJEKU

Dr Jerko FUČAK

Tema Čovjek u Bibliji Novoga zavjeta preopširna je, očito, za predavanje od 30 minuta. Osim toga valja je shvatiti biblijski – ne statično (Što je čovjek?), nego dinamično: Kako se ponaša prema Bogu? Kako Bog prema njemu; točnije: Što Bog čini za nj?

Ako joj tako pristupimo, ulazimo u okvir opće teme Tjedna: Može li Crkva danas služiti čovjeku? No kad smo je i tako suzili, još je uvijek preširoka, pa je ovdje obrađujemo ne u okviru svega NZ-a, nego samo na temelju Evandeljâ. Zbog toga smo stavili gornji naslov.

„Podite i javite Ivanu što ste čuli i vidjeli: *Slijepi progledaju, hromi hode, gubavi se čiste, gluhi čuju, mrtvi ustaju, siromasima se navješćuje Evandelje*”. (Mt 11, 4–5). Tako je Isus odgovorio učenicima koje mu je već utamničeni Ivan Krstitelj poslao da ga pitaju: „Jesi li ti onaj koji ima doći ili drugoga da čekamo?” (Mt 11, 3).

Taj odgovor, dakle, jest Isusova osobna iskaznica, ali biblijska iskaznica, te se Isus opisuje ne po onom što on jest, nego po onom što on čini za čovjeka: on je tu da liječi tj. oživljuje slijepce, hrome, gubave, gluhe, mrtve te da siromasima navješćuje radosnu vijest. Sve sama djela koja se – po našem poimanju – izravno odnose na tijelo, ali zapravo posrijedi je jednostavno čovjek, pa nas ne mora smetati što se Isus baš nikako ne predstavlja kao liječnik „duše” (u našem smislu). Jer i „tijelo” i „duša” u Bibliji znače jednostavno čovjeka.

Tako je u SZ-u, kao što smo vidjeli u prethodnom predavanju, ali i u NZ-u. Nekoliko primjera neka to osvijetli. Pred apostolima (Dj 2, 43) „strahopoštovanje obuzimaše svaku dušu” (= čovjeka). U korablji je s Noom (po 1 Pt 3, 20) bilo „osam duša” (= ljudi). Pred oluju na moru Pavao vidi (Dj 27, 10) „da će

plovidba biti nezgodna ne samo za tovar i lađu nego i za naše duše" (= naše živote, nas). Bogataš, nakon što je zgrnuo mnogo žita i dobara, veli: „Dušo (= čovjече), evo imaš u zalihama mnogo dobara za godine mnoge. Počivaj, jedi, pij, uživaj” (Lk 12, 19). Pavao i Barnaba „učvršćivali su duše učenika” (= učenike, Dj 14, 22). A sam Isus tvrdi: „Tko hoće dušu svoju (= život svoj) spasiti, izgubit će je, a tko izgubi dušu svoju (= život svoj) poradi mene, naći će je” (Mt 61, 25//).

Ti primjeri dovoljno pokazuju da „duša nikako nije 'dio' što zajedno s tijelom tvori ljudsko biće; ona je oznaka za čitava čovjeka ukoliko ga oživljava duh života. Pravo reći, ona ne nastava tijelo, već se njime očituje, a ono – kao put – također označuje čitava čovjeka”¹. A za potonju tvrdnju dosta je spomenuti da se na Ivana Krstitelja primjenjuje Izaijina tvrdnja: „I svako će tijelo (= svaki čovjek) vidjeti spasenje Božje” (Lk 3, 6). Tijelo, dakle, „nije puka nakupina mesa i kostiju kojom čovjek raspolaže za svoga zemaljskog života, čega smrću biva lišen, a što najzad opet uzima na dan uskrsnuća... tijelo izražava također osobu...”².

„Ovo sintetičko poimanje čovjeka uvelike se razlikuje od općeg načina mišljenja naših dana, koje u duši i tijelu vidi dvije sastavine čovjeka; prema biblijskom shvaćanju čovjek se sav izražava u svojim pojedinim vidovima. On je duša ukoliko ga oživljuje duh života; put pokazuje u njemu propadljivo stvorenje; duh znači njegovo otvaranje prema Bogu; tijelom je, najzad, izražen prema vani. Toj razlici između dva načina mišljenja pridružuje se i druga, još dublja. U gledanju grčke filozofije posrijedi je raščlamba čovjeka, tog mikrokozmosa koji u sebi udružuje dva svijeta, duhovni i tvarni; Biblija – jer slovi o Bogu – gleda na čovjeka samo sučelice Bogu...”³. Grčka, dakle, pa onda i skolastička, filozofija gleda na čovjeka *u sebi*, pita što čovjek jest, a Biblija gleda na čovjeka *u odnosu prema Bogu* te pita i promatra što on jest pred Bogom, po daru Božjemu; što Bog za njega čini.

To nas uvodi izravno u našu temu: Isusovo služenje čovjeku, cjelovitu i konkretnu čovjeku. Obradit ćemo tri poglavlja: Kako Isus služi ljudima općenito, zatim kako služi grešnicima, odbačenima, te napokon kako služi onima koji ga ne prihvaćaju ili odbacuju.

I. ISUS ISTINITO I LJUDSKI SLUŽI KONKRETNU ČOVJEKU

I to u najrazličitijim situacijama.

Odaziva se pozivu farizeja Šimuna da blaguje s njim, dolazi u njegovu kuću, čita mu misli kojima se on – kao pravi farizej – stavlja iznad grešnice, pa mu prisposobom o dva dužnika elegantno pokazuje da i on ima bar 50 talenata duga, ali da zbog toga nije iznad grešnice koja zbog otpuštenih 500 talenata više od njega ljubi. Susret pun takta, dijaloški, bez polemika, bez sporenja o velikim na-

1 RBT 231.

2 RBT 1345.

3 RBT 150.

ćeiima, bez optužbi; susret koji spašava i na pravi put izvodi i grešnicu i farizeja koji ju osuđuje i koji se iznad nje izdiže.

U slučajnim se susretima i pozivima često događa mnogo više nego što i slutimo. O životnim stavovima, navikama i okolnostima ovisi što ćemo i kada u nekome susresti, kako ćemo ga susresti, slušati, što od njega očekivati i dobiti (priznanje, potvrdu svoga stava, kritiku, simpatiju, zabavu...). Isusu njegova načela ne priječe da svakoga susretne onakva kakav jest, bez spočitavanja, bez lekcija, bez zahtjeva koji ne bi vodili računa o konkretnim mogućnostima, fino, bez sporenja, dijaloški se prenoseći na nesporan, neutralan teren.

I u našem društvu ima ljudi koji su na različitim razinama društvene ljestvice. Mjestima koja zauzimaju često su uvjetovane njihove muke. I ne samo ekonomske. Nije npr. rijetko da susrećemo ljude koji teško podnose da budu ono što rade, da se pretvore u kotačiće društvenog ili proizvodnog stroja, da baš uvijek budu posljednji ili pri dnu ljestvice, da ništa ne znače, da besmisleno rade vječno isto, ono čemu ne vide nikakva smisla, osim da za to primaju plaću. Kako je Isus takve majstorski rasteretio prisposobom o radnicima u vinogradu (Mt 20, 1–15) pokazavši da su i njima, ili baš njima, otvorene velike šanse jer „će posljednji biti prvi, a prvi posljednji” (20, 16). A u isto je vrijeme umišljene farizeje stavio pred ozbiljno razmišljanje tvrdnjom da će pogani (oni koji su u kraljevstvo Božje ušli u posljednji čas) biti prije njih koji smatraju da su u tom kraljevstvu „podnosili svu tegobu dana i žegu” (20, 12).

A znao je Isus zapaziti i ljude kojima se čini da ih više nitko, pa ni Bog, ne sluša, koji jesu ili imaju dojam da su napušteni, koji su u napasti da rezigniraju i prestanu nastojati jer im se nastojanja čine bezuspješnima. Kako ih je zorno oslikao i uspješno ohrabrio prisposobom o udovici koja upornom ustrajnošću svladava nehaj nepravednog suca (Lk 18, 1–8).

Nešto se veliko događa i u Isusovu susretu sa Zakejem (Lk 19, 1–10). Prezrenoga, po općem farizejskom pravedničkom mišljenju nečistoga i grešnoga Zakeja Isus susreće iskreno, nepristrano, bez predrasuda, s kakvima ga drugi susreću, bez straha da će se uprljati u njegovu društvu (kako su to pobožni smatrali), bez i najmanjeg traga prijezira, prigovora, superiorne pravičnosti, predbacivanja, poziva na odgovornost. U toj Isusovoj finoći doživljava Zakej svoj duboki, osobni osloboditeljski susret s Isusom: osjetio je da je prihvaćen u svoj svojoj problematičnosti, krivnji, razdijeljenosti, prezrenosti. To ga je ohrabrilu da se obrati, oslobodi svoje izoliranosti u kojoj je bio prijatelj samo sebi i da više ne ugrožava ni sebe ni druge. – A koliko je pravih susreta s Bogom i među ljudima osujećeno riječima, sudovima i postupcima što blokiraju, osuđuju, prisiljuju, a sve to nerijetko u Isusovo ime!

Razočarane i obeshrabrene učenike na putu u Emaus (Lk 24,13–35) Isus susreće postupno. Njihova razočaranost i zaokupljenost vlastitim problemima uvjetuje da im se Isus pridružuje najprije kao stranac. Oni su zaista tako duboko obuzeti svojom situacijom i ugroženošću da jedva mogu i zapaziti što drugo. Iz toga začaranog kruga izlaze istom potkraj puta: kad su zapazili Isusa koji htjede dalje, a dan je već bio na izmaku. To zapažanje drugoga, to izlaženje iz sebe prema dru-

gome jest srce euharistije. Možda ga stoga u njoj prepoznaju te postaju svjedoci Uskrsloga.

Možda su služenja najpotrebniji osamljeni, oni koji nemaju mogućnosti kontakta s drugima. Takvi su npr. gluhoonijemi. Nije li to Isus osjetio pa je s gluhoonijemim (Mk 7,31–37) na temelju mogućnosti koja mu je – baš kao gluhoonijemome – dana: uzdahom, dodirom, doticajem ušiju, slinom uspostavio kontakt povjerenja neophodno potrebna da se može dogoditi čudo ozdravljenja (usp. Mk 6,5), te napokon oslobodio čovjeka njegove izoliranosti i oslobodio ga za komuniciranje s drugima? Na taj način shvaćen ovaj Isusov čudesni postupak postaje poziv da ljudima, koji pri pri zdravim ušima i jeziku imaju teškoća u komuniciranju s drugima, pomognemo slušati druge, osjetiti njihovo stanje, „ulaziti” u njih – upravo kao Isus: na način koji treba otkriti u svakoga takva čovjeka posebno.

Svojim smirenim spavanjem Isus osloboditeljski ulijeva povjerenje i učenicima koji su ugroženi, obeshabreni i bespomoćni jer se razbješnjeli valovi poigravaju lađicom u kojoj se nalaze (Mk 4,35–41). Pitanje koje im postavlja („Što ste bojažljivi? Kako nemate vjere?”) zrači nekako istom sigurnošću i povjerenjem iz kojega proizlazi i ono pitanje što ga je u Hramu postavio Mariji i Josipu: „Niste li znali da mi je biti u onom što je Oca mojega?” (Lk 2,49). Spontana Isusova sigurnost ulijeva povjerenje.

A ozdravljenjem opsjednutoga (Mk 5,1ss1; 9,14–29) očituje Isus da je kadar i voljan pomoći čovjeku zapletenu u bespomoćnost ili ravnodušnost osjećaja da je predan sili zla, te se pobjedonosno uhvatiti u koštac sa Zlim.

Čovjek se možda osjeća najugroženijim pred smrću: neizvjesnost ga ugrožava pred vlastitom smrću, a očaj i bol pred smrću onih koji su mu dragi. I tu Isus zna priskočiti u pomoć. Pokazuje duboku sućut prema udovici kojoj je smrt otela sina jedinca, tješi je i hrabri („Ne plači”), dodiruje nosila i moćnom svojom riječju vraća život udovičinu sinu (Lk 7,11–17). A koliko li je ljudske boli kondenzirano u onoj Jairovoj molbi („usrdno ga moljaše”): „Kćerka mi je na umoru! Dođi i stavi ruke na nju da ozdravi i ostane u životu” (Mk 5,23), i kolike li ljudskosti i bliskosti što rada povjerenjem u Isusovu postupku: „Uzme sa sobom djetetova oca i majku i svoje pratioce pa uđe onamo gdje bijaše dijete, primi dijete za ruku govoreći: !Talita,kum’ ” (Mk 5,40–41).

I tko će ikada moći dočarati kako se tjeskobno i čeznutljivo iščekivanje krije iza poruke Lazarovih sestara: „Gospodine, evo, onaj koga ljubiš, bolestan je” (Iv 11,3) i kolika žalost izbija iz njegova bolno bespomoćnoga, dvaput posve jednako ponovljenoga vapaja: „Gospodine, da si bio ovdje, brat moj ne bi umro” (Iv 11,21.32). I na njihov plač Isus je zadrhtao i potresao se. I ta je ljudska solidarnost valjda temelj povjerenja što čini znamenje koje je u Ivanu svakako u prvom planu. Da, posrijedi je ne čudo, nego baš znamenje: uskrišenje Lazara jest znamenje da Isus donosi novi život, a spomenute okolnosti pokazuju da je to život dublje solidarnosti, ljudskosti, suosjećanja s ljudima koji trpe.

Isus je slično ganut nad gubavcem, dotiče ga se (nešto nečuvano i nedozvoljeno za njegove suvremenike) i on ozdravlja (Mk 1,40–42).

I ne mora uvijek biti posrijedi baš patnja što proizlazi iz smrti, opsjednutosti, bolesti ili razbješnjele prirode. Isus je solidaran i s ljudima koji su se našli u nepri-

lici kad im je na piru ponestalo vina. On zna i radosti ljudski podijeliti s ljudima, osloboditi ih nepravilnosti koje narušuju te radosti. I to je znamenje: pretvaranje vode u vino znači da je Isus uspostavio novu ekonomiju, ekonomiju u kojoj će novo vino (euharistija) biti izvor radosti što je zaručnik među svojim i izvor snage koja će nadvladavati nepravilnosti što proizlaze iz stare obredne vode (pretvorio je u vino vodu koja je ondje bila „Židovima za čišćenje” – obredno).

Pa kad smo već kod euharistije – izvora radosti, sjetimo se kako je Isus prikazivao sebe i Oca kao domaćina koji svoje prijatelje pozivaju na gozbu (Lk 14,15–24). S tim u vezi nakon Koncila počeli smo govoriti o euharistijskom *slavlju*. A da li je ono time zaista i postalo slavlje, mjesto gdje se ljudi rado nalaze, međusobno zbližuju, jedni drugima raduju? Ili je ostalo standardna suhoparna obredna dužnost?

I je li uopće kršćansko drugovanje prava, srdačna bratska radost, radost koju na Očevoj gozbi doživljava i mlađi sin koji je proigrao životnu šansu pa se osjeća prazan, iscrpljen, nevrjedan, ali ponovno prihvaćen te ponovno nalazi blizinu sa sobom i s Ocem i s braćom? I je li to gozba otvorena i nadutom starijem sinu koji se pouzdaje u svoju pravednost i dijeli se od onih koje smatra problematičnima i izgubljenima pa ne može s njima na gozbu?

II. „PRIJATELJ CARINIK I GREŠNIKA”

Ipak, Isus je posebno osjećao i bio svjestan da „ne trebaju zdravi liječnika, nego bolesni”, te da je došao „zvati ne pravednike nego grešnike” (Mt 9,12–13), „tražiti i spasiti što je bilo izgubljeno” (Lk 19,10). Tu stranu njegova služenja čovjeku istakao je osobito Luka. On jedini donosi zgodu s grešnicom kojoj su „oprosteni grijesi jer ljubljase mnogo” (Lk 7,47), prisposobu o izgubljenoj pa nađenoj drahmi, te o izgubljenom pa nađenom sinu itd. I kako su se morali osjećati grešnici (npr. ona uhvaćena u preljubu, Iv 8,3–11) ili carinici kojih su se svi klonili da ne bi postali nečisti, kad im je Isus ne samo prišao nego ih čak proglasio pravednijima od općepriznato i samopriznato besprijekornih i Zakonu vjernih farizeja (Mt 21,31)! Kako je taj postupak na njih djelovao pokazuju već spomenute zgode sa Zakejem i grešnicom u Šimunovoj kući. Takav odnos prema njima donio mu je nezavidan naslov „prijatelja carinika i grešnika” (Mt 11,19; Lk 7,34); tipično farizejski, zaobilazni prigovor „Zašto vaš učitelj jede s carinicima i grešnicima?” (Mt 9,11; Mk 2,16); napokon sukob sa službenom političkom i religioznom vlašću te konačno smrt. Ali od svega toga bili su mu važniji konkretni ljudi. To nas dovodi do novog poglavlja: do razmišljanja o tome kako je Isus susretao ljude koji ga nisu primali, koji su ga primali sumnjičavo ili koji su ga čak odbacivali. Jer to se, znamo, i njemu događalo. I to je poglavlje svakako posebno aktualno za našu praksu.

III. ISUS SE SUSREĆE S NERAZUMIJEVANJEM I ODBACIVANJEM

Dobro nam je poznato na koliko je oporbi, nerazumijevanja, podmuklih i otvorenih protivljenja nailazio Isus, sigurno u najplemenitijoj nakani da ljudima istini-

to pomogne i služi. Oporbe su bile sad svjesne, sad nesvjesne; sad otvorene zlonamjerne, sad plod nekih stavova; sad individualne, sad kolektivne; uvijek neopravdane, pa stoga još više zadivljuje što ih je Isus nerijetko ozbiljno uvažavao i, rekli bismo, kroz njih sebe korigirao.

1. Pred *svjesnim* otporom Isus se postavlja jasno, oštromno, sigurno, spremno, ali i vrlo taktično.

Kad mu farizeji, „da ga uhvate u riječi pa da ga predaju oblasti i vlasti upraviteljevoj” (Lk 20,20), uz laskavi i neiskreni kompliment „Znamo da si istinit te po istini putu Božjemu učiš i ne mariš tko je tko, jer nisi pristran” (Mt 22,16), postavljaju politički i religiozno zasjedničko pitanje: „Je li dopušteno dati porez caru. Ali to nije dosta. Isusova riječ upućuje zasjednike na još važniju činjenicu: da su slika Božja oni sami, da je u njih utisnuta Božja slika pa da i Bogu valja dati njegovo: iskrenost, nepatvorenost, dobrohotnost, ljubav. S tom se Božjom slikom u sebi valja suočiti.

Tako se nekako prema Isusu postavlja zakonoznanac koji mu, „da ga iskuša”, postavlja pitanje „Što mi je činiti?” i „hoteći se opravdati”, izmaći pravom susretu s Isusom i sa sobom, bježi u drugo pitanje „A tko je moj bližnji?” (Lk 10,25ssl). Prispodobom o milosrdnom Samarijancu Isus elegantno izvlači zakonoznanca iz udaljenosti u kojoj se prema njemu nalazi, ispravlja pitanje koje mu je postavio (pravo je pitanje komu sam ja bližnji, a ne tko je *meni* bližnji: „Koji je od one trojice bio bližnji onome koji je upao među razbojнике?”, r. 36), prenosi ga sa spornog na neutralan teren s kojega će sam sebi moći odgovoriti. Taj teren jest čovjek u potrebi, koga može otkriti samo onaj tko nije unaprijed programiran kao svećenik i levit, nasuprot Samarijancu koga ne obvezuju nikakve konvencionalnosti i nikakvi propisi.

2. Ali Isus češće nailazi na otpor i nerazumijevanje i u svojih prijatelja, učenika, pristaša, simpatizera. Tu je posrijedi uglavnom *nesvjestan* otpor; oporba što proizlazi iz nekih dubinskih čovjekovih uvjetovanosti.

Svojevrsan otpor – možda tipično ženski – pruža Isusu npr. Marta koja, „sva zauzeta posluživanjem, pristupi Isusu i reče: ‘Gospodine, zar ne mariš što me moja sestra samu ostavila posluživati? Reci joj, dakle, da mi pomogne’” (Lk 10,38–42). Kuhati, peći, spremati, posluživati – mnoštvo posla i poslića – nije li to i nesvjesni alibi za pravi susret sa sobom i prava zapreka na putu da u zajedništvu s Isusom budem ono što mogu i moram biti. To je, čini se, ono „jedino” na što Isus upozorava Martu.

„Za tobom ću, kamo god ti pošao”, reče netko Isusu na putu. Isus odgovara: „Lisice imaju jazbine, ptice nebeske gnijezda, a Sin Čovječji nema gdje bi glavu naslonio” (Lk 9,57–58). Kao da je Isus u njemu nazrio neku neodlučnost, poluodlučnost, neko površno oduševljenje pa mu pomaže tako da ga stavlja pred ozbiljnu zbiljnost koja od njega traži pravu i ozbiljnu nutarnju preobrazbu.

Pred sličnu ozbiljnost i hitnost opredjeljenja stavlja Isus i onoga koji mu se nuđa za sljedbenika, ali se želi oprostiti s ukućanima. Poslovice „Nitko tko stavi ruku na plug...” (Lk 9,60) znači zacijelo: ili – ili; odgađanja nema, a ni prećih dužnosti od navješćivanja kraljevstva nebeskoga.

Čuđenje, pitanja, sablazan kojom su Isusa primili njegovi zemljaci kad su ga prvi put sreli u sinagogi u Nazaretu (Mk 6,1–6//) očituje kako je teško nešto novo čuti i prihvatiti od čovjeka koji ti je poznat. Da uputi na tu činjenicu, Isus upozorava na opće poznatu predrasudu i stav: „Nije prorok bez časti doli u svom zavičaju” (Mk 6,4).

Neki moderni tumači evanđelja pitaju je li zaista istina da onaj uzeti uz Ovcja vrata u Jeruzalemu (Iv 5) punih 38 godina nije mogao naći čovjeka da ga spusti u ribnjak (r.7). Nije li možda negdje u njegovoj neodlučnosti razlog što mu Isus postavlja – inače na tome mjestu prilično netaktično i neumjesno – pitanje: „Želiš li ozdraviti?” (r.6). Trideset i osam godina hoće zacijelo dočarati dugo razdoblje starozavjetnog Zakona, koji je tražio od čovjeka ono za što mu nije davao snage i spremnosti. Stoga nije nevjerovatno da Isusovo pitanje uzetoga želi suočiti s njim samim, s njegovim povjerenjem, s voljom da se Isusu povjeri. Takav Isusov postupak susrećemo i inače u Evanđeljima.

Jerihonski slijepac kraj puta zapomaže, zaziva Isusa u pomoć; mnogi ga ušutkuju, Isus ga zove k sebi i pita: „Što hoćeš da ti učinim?” (Mk 10,51//). Čudno pitanje kad je svima očito što želi! Ali Isus zna za bolesnikovu potrebu da izreče što mu je, što želi, što očekuje, a tako se očituje i njegovo pravo htijenje da ozdravi i povjerenje potrebno da to postigne.

Pred pravom i upornom željom strankinje (Mt 15,21–28) Isus će, bar po Mateju, čak promijeniti svoj prvotni upravo presudan stav, partikularistički i univerzalistički: nakon tvrdnje „Poslan sam samo k izgubljenim ovcama doma Izraelova” (r. 24), te reći ženi *strankinji*: „Neka ti bude kako želiš” (r. 28). A Jeruzalemcima će nostalgичno predbaciti: „Niste htjeli” (Mt 23,37).

Isusu je važno da čovjek pred njim istinito hoće ono što traži. Ne možda da to za nj želi netko drugi, ne možda da to želi samo prividno, iz koristoljublja, možda i opirući se. U tome mu i pomaže. Majstorski i duboko psihološki – još onda, prije no što su ljudi i znali za psihologiju – što je moguće jasnije otkriva ljudima nesvjesni otpor koji je u njima, suočava čovjeka s njime i sa zbiljnošću i time – nikada prisiljavanjem, nadmudrivanjem, nadjačavanjem, nadglašavanjem ili ucjenjivanjem – omogućuje nutarnju promjenu koja će otkloniti otpor.

Stoga osnovni Isusov zahtjev jest: „Obratite se!” (Mt 4,17//), tj. poticaj na promjenu iznutra. Poticaji „ištite... tražite... kucajte” (Mt 7,7 ssl), „uđite na uska vrata” (Mt 7,13) žele sugerirati upornost koja je čovjeku potrebna, a Isusovi oštri prijekori stižu one koji npr. nisu ozbiljno uzeli (Ivanovo) svjetlo: „A vi se htjedoste samo na čas naslađivati njegovom svjetlošću” (Iv 5,35). Mora se pokrenuti čovjek sam, sav čovjek, mora se suočiti sa sobom, svojim stanjem postati gospodar stanja u kojem se upravo nalazi. I upravo u tom stanju mora otkriti Kraljevstvo za koje

---

4 Usp. DODD, C. H., *Interpretazione del Quarto Vangelo*. Brescia (1974) 394; WOLFF, Hanna, *Jesus als Psychotherapeut*. Stuttgart (1978) 17–55. Potonja mi je knjiga dala mnogo poticaja i prilike za razmišljanje, možda i osnovni ton ovome članku, premda se s autoricom ne bih mogao u svemu složiti. Mnogo sam naučio i preuzeo i iz knjiga: STEINER, A.–WEYMANN, V., *Jesus Begegnungen*; ISTI, *Wunder Jesu*; ISTI, *Gleichnisse Jesu*. Sve tri objavljene su u nizu: *Bibelarbeit in der Gemeinde*. Band 1, 2, 3, F. Reinhardt Verlag Basel/Benzinger Verlag Zürich-Köln (1977, 1978, 1979).

će se opredijeliti. Svi živimo već uhodani, s pretpostavkama i dužnostima koje se samo jedne za drugima nižu, točno već unaprijed znamo što nam je činiti, te jedva da imamo mogućnosti otkriti i iznova, na nov način, opredijeliti se za novootkriveno blago (Mt 13,44).

To upućuje na prevažne pastoralne smjernice za naše situacije i postupke. Tà koliko se puta susrećemo s ljudima koji ne trebaju ili ne žele spasenje, bar ne na onaj način kako im ga mi želimo posredovati. Jer oni, napokon, nisu nikome učinili nikakvo zlo, a došli su na sakramenat jer su ih poslale majke ili žene, na vjeronauk jer to žele roditelji, na misu da ugone prijateljima (a i toga ima sve manje), te se nadaju naklonosti onih koji to žele ili se bar na taj način žele riješiti njihove dobronamjerne ali dosadne nasrtljivosti. A i oni koji sami dolaze na sakramenat ili katehezu, dolaze li (uvijek) zbog toga što se žele promijeniti ili pak zbog toga jer je jednostavno došao rok (blagdan, prvi petak, proštenje)? I naši (stariji) vjeroučenici dolaze li da se obrate, promijene ili pak „da nešto nauče”, a možda, bar nesvjesno, i da potvrde svoje mišljenje i stav. I što im mi zapravo pružamo? Koliko ih i kako oslobađamo i nesvjesnih otpora i bježanja u ono što je uhodano i površinsko? Ako pak vjernik, recimo, na sakramenat i dolazi radi spasenja, dolazi li s odlukom da se spasi, da uđe u suradnički spasiteljski susret s Kristom ili pak sa željom da *primi* spasenje, da bude spašen (možda nekim obredom, riječima...)? I ne pogoduje li takvu stanju upravo činjenica da smo sakramente često smatrali i da ih još uvijek prikazujemo lijekovima, a u prirodi je lijeka da je dosta uzeti ga, a on će učiniti sve ostalo. I ne naglašuje li naša sakramentalna praksa još uvijek previše, ako ne isključivo, vrijednost sakramenata „ex opere operato”, a premalo ono što je svemu sakramentu preduvjet i smisao, a to je dispositio, obraćenje, susret, kako to naglašeno želi novi *Red pokore*? Dakako, potrebno je vrednovati i poštovati sve mogućnosti i razine ljudi – i svećenika i laika – ali mi se ozbiljno čini da nas Isusovi postupci obvezuju postavljati sebi – najprije sebi) pa onda i drugima ovakva pitanja, te sve učiniti da ostvarimo ono što je Isusu bilo najvažnije: čovjekovo osobno obraćenje, volju za njim, ozbiljan hod prema njemu. Jer, Isus je zaista došao spasiti sve, ali ne nagurati spasenje – baš nikome.

3. Korijen većine, ako ne svih, svjesnih i nesvjesnih oporba protiv Isusa i svega novoga jest *zakonski mentalitet*, koji i jest osnovna razlika između Židova, i to pobožnih Židova, nadasve farizeja, i Isusa.

Neki rabin tvrdi: „Kad bi Izrael samo jedne subote obdržavao sav Zakon, Bog bi vidljivo uspostavio svoje kraljevstvo”. A po farizejima spas i budućnost Izraela ovisi o Zakonu. I najdublja Izraelova nesreća, po njima, jest nevjernost Zakonu, a Mesija će, očekivali su farizeji, posvuda uspostaviti Zakon i dokinuti svaku oporbu protiv njega⁵. Smatrali su da opsluživanjem Zakona stječu pravo na prijateljstvo s Bogom. A Isus je učio i nastupao sasvim obratno: kršio je propis o suboti i o obrednoj čistoći, oštro se okomio na legalistički mentalitet farizeja (Mk 7; Mt 23) i ustvrdio da je subota radi čovjeka, a ne obratno (Mk 2, 27). Nasuprot Zakonu, koji je – u Božje ime – propisivao vjernikovo ponašanje do u pojedinosti

5 KNÖRZER, Wolfgang, *Reich Gottes. Traum, Hoffnung, Wirklichkeit.* (Stuttgart 1970) 47–48.

po shemi „moraš – ne smiješ”, Isus je bio posve prirodan i spontan. Bio je otvoren za kontakte sa svima, posebno s onima koje je Zakon (a smatrali su ga Božjim!) iz tih kontakata isključivao (carinici, grešnici, bolesnici, Samarijanci). Bio je do kraja dosljedan i beskompromisno založen za ono što je smatrao pravičnim, istinitim ili ljudskim, pa bio posrijedi izopćeni grešnik, nedvojbena preljubnica, bespomoćno dijete, pobožni prijetvornik ili samodostatni farizej. I ako je imao preferencija, one su bile na strani onih koje Zakon zanemaruje ili prezire, tj. na strani siromaha, zaslužjenih, potlačenih, jer je bio svjestan da je poslan baš njima, kako se upravo predstavio pri prvom nastupu u sinagogi svoga zavičajnoga grada Nazareta (Lk 4, 18–19), i što su već proroci smatrali znakovima nastupa mesijanskih vremena. I tu je pravi raspoznajni znak Isusovih sljedbenika svih vremena: jesu li uz one koji imaju uza se zakon i vlast ili uz one koji su zakonom i vlašću ugroženi u svojim najosnovnijim pravima. Jer kršćanina ne vodi Zakon, protumačit će Pavao, nego Duh.

Isus je neumoljiv i oštar kad je posrijedi načelan stav. Oštro šiba farizeje Izaijinim riječima: „Taj me narod usnama časti, a srce mu je daleko od mene” (Mk 7, 6), spočitava im da su napustili zapovijed Božju da bi sačuvali svoje ljudske predaje (Mk 7, 8–9). A sedmerostruki „Jao vama, pismoznanci i farizeji! Licemjeri!”⁶ sažimlje osnovne zakonoznanske i farizejske nedosljednosti te djeluje eshatološki odrešito i svečano kao posljednji sud. Isusovu oporbu prema Židovima i žustro raščišćavanje stavova s njima osobito je oslikao evanđelist Ivan.

Ali vrlo je značajno i poučno: dok je Isus u javnim nastupima prema kolektivnom i službenom stavu farizeja tako načelno odlučan, oštar i neumoljiv, dotle je u susretu s konkretnim farizejima vrlo širokogrudan i taktičan. Osjeća se, dakle, odgovornim za načelan stav i opće mnijenje, ali i za osobnost i pravo svakoga čovjeka.

Mladiću npr. koji iskreno, ali očito iz zakonskoga mentaliteta, sa samozadovoljstvom ustanovljuje da je od svoje mladosti držao sve zapovijedi Zakona, Isus očituje svoju naklonost („zavoli ga”) i stvara tako teren da mu mogne reći njegovu pravu istinu: „Jedno ti nedostaje” (Mk 10, 17–22). Isus dobro zna da je etika susreta važnija od etike Zakona. Nije dosta vršiti sve zapovijedi, nego je potrebno otkloniti onu osnovnu zapreku što u čovjeku stoji na putu do Boga. Za *bogatoga* mladića to je bilo bogatstvo, koga se nije mogao odreći, pa se smrknuo i otišao žalostan. Svaki čovjek ima tako svoje „bogatstvo” od kojega ga ne može osloboditi nikakvo vršenje zapovijedi. Stoga se i ne može unaprijed odrediti kojim će putem koji čovjek ići. Osnovno je pomoći mu otkriti njegovu vlastitu stazu, osnovne hrapavosti i neravnine na njoj, ocijeniti darove koje je primio, mogućnosti koje ima, uočiti prave trenutke, pročitati znakove vremena... To je osobito važno danas kad se raspada i kad zapravo više ne postoji zatvorena kršćanska zajednica u kojoj su se bez pogovora primala kršćanska načela i ponašanja, pa treba zauzimati osobne stavove.

Pred takvim osobnim stavovima Isus je znao ostati zadivljen te ih je ozbiljno uzimao u obzir. Pred izjavom rimskoga satnika ostaje npr. toliko zadivljen te čak

6 Mt 23, 13–32. Jednom (r. 16) ima „slijepe vođe” mj. „Pismoznanci i farizeji! Licemjeri!”

mijenja svoj prvotni plan kako bi otišao u njegovu kuću. Kad se satnik proglasio toga nedostojnim, on mu je sina izljuje izdaleka riječju (Mt 8, 5–13). Pred jakim konkretnim osobnim stavovima vjere znao je promijeniti i svoje bitne životne i načelne stavove: odustao je, vidjeli smo već, od partikularizma (da je poslan spašenje donijeti samo Židovima) te izljuje kćerku nežidovke Sirofeničanke (Mk 7, 24–30).

A dobro zna i uvažuje da su ti stavovi različiti ili, rekao bi on, da sjeme Riječi pada na različito tlo (Mk 4, 3–8). Postoje i uhodanosti što gaze sve neuhodano, pa onda ideologije, sektaštva, konzervatizmi, legalizmi, nepokretnosti, nedodirljivi autoriteti, prisigurni sudovi, prevozdena uvjerenja koji kao ptice pozoblju i najplemenitija nastojanja. Postoje i površnosti, plitka oduševljenja bez mnogo kritičnosti i realizma. Postoji i sredina, službeni stav koji se polako uvlači u pojedinca i postaje javnim mnijenjem koje pojedinci prihvaćaju mehanički, tako da im isključivosti i ograničenja postaju po sebi razumljiva. Posljedice svega toga jesu depersonalizacije, slomljene osobnosti, depresije, neuroze, životni umori, kompleksi, promašene egzistencije, šabloniziranja, prisile, nasilja nad savjestima, nametnuti stavovi, potrošačko i menadžersko društvo u kojem se ne pita što je vrijedno nego što se isplati, u kojem više nije važno biti, nego imati, u kojem je pojedinac vrijedan samo onoliko koliko privređuje, dakle samo kao kotačić u mehanizmu društva, a ne kao osoba koja ima *svoju* vrijednost, *svoje* opredjeljenje, *svoje* mišljenje, *svoje* stavove, *svoju* osobnost, osoba koju Bog ljubi osobno kao svoje dijete.

I treba jako paziti da sve nabrojene i druge strahote ne pripisujemo samo drugima. I naša se evangelizacija i pastorizacija i u najboljoj namjeri može prometnuti u takvo nešto ako ljudima dajemo samo kalupe, gotove i za sve jednake recepte, ako zamjenjujemo njihove savjesti umjesto da pratimo i potičemo njihov osobni rast kroz gipkost, širinu, prijemljivost, sposobnost slušanja i učenja i kroz trajno ispitivanje i preispitivanje svojih i njihovih stavova. Tako svi zajedno postajemo plodno tlo, do kojega je Isusu jedino stalo.

Takva su se obraćenska suočenja i preispitivanja ljudi događala u susretima s Isusom. Satnik se u Kafarnaumu, u susretu s Isusom, suočio sa svojom zbiljnošću i ustanovio: „Nisam dostojan da udeš pod krov moj” (Mt 8, 5). Petar slično kad je na moru pred Isusom uskliknuo: „Idi od mene! Grešan sam čovjek, Gospodine” (Lk 5, 8), a na sam pogled Isusov zgrozio se nad sobom, svojim zatajenjem i gorko zaplakao (Mt 26, 75). Zakej je u neočekivanom susretu s Isusom dublje pogledao u se te odlučio i obećao postati sasvim drukčiji (Lk 19, 1ssl), a Samarijanka je neslućeno promijenila i svoje uvjerenje i svoj život, te se obratila i ona a s njome i mnogi Samarijanci (Iv 4). A kako se velike povijesti i sudbinski događaji kriju u riječima „on reče”, „pogleda ga”, „zavolje ga”, „okrenut k ženi” – to svakako nedovoljno uočujemo kad odveć površno i na brzinu čitamo odnosne tekstove.

Što znači suočiti se sa sobom pokazao je Isus u prisposobi o farizeju i cariniku (Lk 18, 9–14). Prvi nije imao hrabrosti, možda ni mogućnosti suočiti se sa sobom, nego je, rekla bi današnja psihologija, svoje sjene, svoje tamne strane, projicirao na druge. Drugi se istinito suočio sa sobom, realno pogledao u sebe i – otišao op-ravdan kući.

U susretu s Isusom ljudi sebi postaju realno jasniji. Tu je naš veliki evangelizatorski zadatak. I što ga bolje budemo ispunjavali, to će manje biti projekcija vlastitih sjena na druge, što s jedne strane uspavljuje i stvara (možda i nesvjesno) lažan dojam da sam dobar (a „samo je Jedan dobar“), a s druge strane stvara komplekse, mučnine, „crne ovce“ uvijek za sve krive, koje su „naravno opet“ to i to učinile, od kojih se „drugo i nije moglo očekivati“ (tko se nije susreo s mučnim osjećajima krivnje i progonjenosti takvih „crnih ovaca“?, s uzajamnim optuživanjima, odbacivanjima, oporbama, rastavama, ogovaranjima, osuđivanjima).

Pravi susret s Bogom i sa sobom jest Božji dar kojim je Isus obdario ljude. Ništa nije projicirao na druge (nije, uostalom, ni imao što projicirati), nego je, naprotiv, krivnju drugih uzeo na sebe.

Ovdje se opet nameću dva pastoralna razmišljanja. Pred novim zahtjevima, preinakama, promjenama, poimanjima (npr. sakramenta pokore, liturgijskih knjiga) često se čuje prigovor: „Toga naš narod ne razumije i ne prihvaća.“ U svjetlu dosad rečenoga trebalo bi se pitati nije li posrijedi projekcija. Možda (ili vjerojatno) *ja* ne razumijem i ne prihvaćam. Jer iskustvo pokazuje da je narod jako spreman prihvatiti promjene i novine ako mu se prikažu kao vjernost Božjoj Riječi i Duhu i pogotovo ako odgovaraju na njegove životne potrebe. U sličnim se slučajevima često govori i o sablazni naroda. Ne zaboravlja li se pri tome možda da sablazan nije čuđenje nad nekim novim i neobičnim postupkom, koji se možda samo prividno čini neispravnim, nego da se o sablazni može zapravo govoriti samo onda kad takav postupak nekoga navodi na grijeh, kako nas uče moralisti.

Treći sluga o prisposobi o talentima (Mt 25, 14–30) svoju krivnju (neaktivnost, strah od rizika) projicira na gospodarevu strogost („čovjek si strog“), a nije uradio što samo on može uraditi: bar uložiti novac kod novčara. To je tipičan predstavnik ljudi koji se svega boje i koji se ne usude riskirati. On zapravo ne prihvaća sebe sa svojim ograničenostima i slabostima. Jer to je obično vrlo gorko, često i strašno. Prihvatiti sebe kakav jesi ne znači miriti se sa svojim nedostacima, nego učiniti plodnim talente koje imaš, ma kako oni sićušni bili ili se takvima činili. Rezignirati pak pred granicama i opasnostima znači promašiti život. Pred Isusom ne možeš u penziju, osim u invalidsku.

I još je nešto vrlo važno u toj prisposobi: jednom je sluzi povjereno pet talenta, drugome tri, trećemu jedan – „svakome prema njegovoj sposobnosti“ (Mt 25, 15). Isus zna za individualnost, za različitost ljudi, njihovih mogućnosti, putova, granica. On nikako nije za uravnilovku, za nivelaciju, za slijepo podlaganje kolektivu. Čovjek se mora odgojiti za istinu prema sebi, on mora poći svojim putem – to je vrhunska životna odvažnost. Precjenjivati se jednako je opasno kao i podcjenjivati se. Jedno i drugo vodi k zatajenju za koje se onda okrivljuju drugi (obitelj, odgoj, muž, žena, prilike, svijet, politika...).

ZAKLJUČAK

Prvi i glavni zaključak iz ovih fragmentarnih razmišljanja nad Evandeljem jest: vjerujem da je Isus pravi Bog i pravi čovjek. Pravim se Bogom očituje upravo time što tako duboko ljudski i osobno zna i hoće i uspijeva susresti svakoga i svega čovjeka. Tako duboko pozna i poštuje čovjeka i njegovu psihologiju da i današnja psihologija i antropologija moraju od njega još mnogo učiti⁷. Tako intuitivno proniče ljude da ih to zadivljuje, pokreće i mijenja. „Govorio je kao onaj koji ima vlast”, a da – naglasimo i to – njome nikoga nije zgnječio niti osakatio. „I nije trebalo da mu tko daje svjedočanstvo o čovjeku: ta sam je dobro znao što je u čovjeku” (Iv 2, 25); prozreo je ljudske misli (Mt 9, 4), vjeru (Mt 9, 2), licemjerje (Mt 12, 15). Čovjek je pred njim otvorena knjiga. Proniče druge jer savršeno proniče i posjeduje sebe.

I to mi se ovdje čini osobito važnim. Jer sve nas je upravo on poslao da u njegovu ime i na njegov način susrećemo, proničemo i usmjerujemo ljude prema njegovu spasenju. Da poput njega proničemo najprije sebe, a onda druge. Da se istinito – carinički, zakejski, petrovski u susretu s njim zagledamo u sebe, da jednako postanemo kadri zagledati se i u druge, te velikom širokogrudnošću svjedočiti i aktualizirati da se „pojaviła dobrostivost i čovjekoljublje našega Boga”, da je postao Bog „s kojim se može”.

I ako smo ovdje više razmišljali o onoj ljudskoj, čovjekoljubnoj strani te Isusove dobrostivosti, to je zbog toga što nam je ona pristupačnija i zbog toga što smo svjesni da se spasenje ne događa negdje „na prvom katu”, nego ondje gdje čovjek konkretno živi. To je i zbog toga što se o toj strani Isusove osobe ne razmišlja tako često i što nas boli ako je istina „da je antropologija Crkvi svih vremena bila slaba strana”, jer je ona uvijek znala mnogo o Bogu, milosti, onostranosti, a tako malo o čovjeku i da mjesta koja na tom području napušta Crkva bućno i propagandistički zaposjedaju drugi, koji izgrađuju nepotpunu i zato opasnu antropologiju, a Crkvi onda ostaje samo mogućnost više ili manje bespomoćna protesta ili pak pokušaja da negdje pronade priključak na tu antropologiju, zabrinuta za to da spasi sebe, a ne čovjeka, kako je to činio Isus⁸. A ljudskim se Isusovim likom prvenstveno bavimo zbog toga što nam je uopće moguće nasljedovati Isusa baš ukoliko je čovjek.

I ako nam nije moguće činiti fizička čuda, moguće je ostvarivati čuda ljudskih susreta, suočenja, povjerenja, kako je to on činio. Dakako, na drugim područjima. Jer, ako više nemamo propisa o suboti i obrednoj čistoći, imamo svu silu drugih propisa, tj. postoji zapravo isti zakonski mentalitet s kojim se Isus susretao. Ako za nas nisu problem Samarijanci, postoje slojevi ljudi i pojedinci s kojima se ne želimo družiti mi ili ljudi oko nas. Jer isti je korijen klasnih razlika bio onda i sada: projiciranje svojih nedostataka na druge.

---

7 To ponovljeno ističe psihoterapeut H. Wolff u već citiranoj knjizi *Jesus als Psychotherapeut*, npr. na str. 10, 161, 169.

8 *Ondje* 129–130.

Isus je srušio granice svih tih partikularizama te univerzalizam, koji se za svakoga brine i svakome služi, proglasio izrazom Božjeg i kršćanskog savršenstva: „Budite savršeni kao što je savršen Otac vaš nebeski!” (Mt 5, 48), koji sunce i kišu daje svima – i dobrima i zlima.

Ali taj univerzalizam ne poznaje šablona, shema, jednostranih ponašanja. Svi su pozvani, ali svatko na svoj osobni način, na način koji odgovara njegovim mogućnostima, koji mu pomaže da se sa sobom suoči, sam u Duhu zaključivši, obrati se, drugačije vidi, dobije nove životne mogućnosti i proširene horizonte.

A takve mogućnosti u susretu s Isusom otvara upravo njegova svestranost: on ih oslobađa time što ih gleda ne jednostrano, nego s više gledišta, svestrano, tako da s njima zapaža ono što ne zapažaju oni koji ih odbacuju (usp. npr. preljubicu, Zakeja, Samarijance). Ta svestranost omogućuje da se svaki čovjek ostvari onako kakav po svojim mogućnostima može biti: kad nije izvana dirigan, razvija se i usmjeruje iznutra – po mjeri Duha i dobi Kristove.

Da bi evangelizator, poput Isusa, mogao svakome čovjeku tako služiti danas mu je potrebno:

1) Velika sigurnost koja neće biti uskoća, ukočenost, ukrućenost u uhdanome, nego koja će, naprotiv, proizlaziti iz uvjerenja da se prava rješenja nalaze u otvorenosti prema novim vidicima i mogućnostima, u poučljivosti i osjećaju koji iza raznih pojavnosti uspijeva pronaći i prihvatiti i ono posebno u svakom čovjeku i ono zajedničko u svima i koja u Duhu i Istini dokida sve partikularizme.

2) Sposobnost dugo i strpljivo čekati da „sjeme klija i raste, sam ne zna kako”, ali i umijeća spontanoga zahvata kad to traži situacija: „Pusti mrtve da pokapaju mrtve, a ti pođi za mnom!”

3) S ljudima zajedno angažirano živjeti njihov život: kao Isus imati sućuti s nevoljnikom, srditi se na profanaciju Hrama, koriti nevjerne gradove, smilovati se i priklanjati patnicima, radovati se ponovno nađenoj ovcu, plakati nad Jeruzalemom, nad prijateljem, radovati se s ljudima na piru, izvlačiti ih iz neprilika – ekonomskih, osobnih, društvenih, poslovnih...

4) Vrhunska subjektivnost i vrhunska objektivnost. To je možda posljednja tajna Isusova djelovanja. Sve ovisi o tom koliko će evangelizator u proces obraćenja čovjeka pred sobom unijeti svoje humane, zrele osobnosti, a pri tom nepovrijeđenom sačuvati i aktivirati sposobnost i osobnost čovjeka koga je Bog u Isusu i Duhu učinio svojim djetetom i s kojim se Isus poistovjetio (Mt 25).

5) Znati i uvažavati da nije dovoljno ljudima pružati samo sadržaje i spoznaje, nego da sadržaji trebaju biti u službi dozrijevanja osobnog stava, obraćenja, opredjeljenja, kreativnosti, kako to nastoje učiniti noviji katehetski udžbenici i, kad je riječ o odraslima, dopisna teologija, koja uz sustavne spoznaje o vjeri i NZ-u daje priliku i poticaje za osobno razmišljanje, za razgovore o odnosnim poglavlji-ma i o njihovu konkretnom odjeku u životu.

Sve su to tako veliki zahtjevi da nam se opravdano postavlja pitanje koliko su ostvarivi.

Najprije: ne činimo to svojim, nego Božjim snagama. A Bogu nije ništa nemoguće. Tko ima vjere, može i brda prenositi. A onda, sve nas ovo bar upozorava da s ljudima ne postupamo gazdinski, jednostrano i prepojednostavnjeno, osobito

kad ih susrećemo u ime Isusa koji ih je susretao tako duboko ljudski osobno i s poštovanjem. I napokon, sve je ovo poticaj da se trajno usavršavamo u onome što je već sv. Grgur Veliki označio kao „ars artium – regimen animarum”.

Origen nam prenosi jednu, kako sam veli „dražesnu predaju” (*khariéstaten parádosin*) nekog židovskog učitelja. Sveta pisma, veli taj rabin, slična su velikoj kući s mnogo soba. Pred svakom sobom nalazi se ključ, ali ne onaj koji otvara vrata odnosne sobe. Zamislite onda kako je velika i teška zadaća ići od ključanice do ključanice i pokušavati naći odnosi ključ⁹. Ja nisam siguran da sam u ovom predavanju uvijek pogodio pravi ključ, ali bih bio sretan kad bi vas ovo moje pokušavanje potaklo da odistinski u svim tako zamršenim situacijama života sami tražite i nalazite ključ – po uzoru na „Ključ Davidov”.